

József Attila „személyessége”

Különös pillanat az, ha az ember abba az életkorba érkezik, amikor nem külső felszólítás, hanem belső indíttatás alapján érzi szükségesnek azt, hogy elmúlt életét értékelje. A személyesség érzete, ami az élettörténetből mind nyilvánvalóbban kibontakozik, biztosan összefügg esztétikai élményeinkkel, ezek közül is leginkább olvasmányaink hatásával. Életem egyik legnagyobb olvasmányélménye és gondolkozásom egyik centrális problémája József Attila költészete volt.

Vajon miért? Személyes élményről beszéltem, és kénytelen vagyok feltételezni, hogy az olvasói élmény személyessége a költői hatás személyességéhez kapcsolódott.

Az a költői modell, amely József Attila verseiben megtestesül, többet adott számomra, mint esztétikai élményt. Még akkor is, ha az esztétikai élményt az emberi természet egyik legfontosabb komponensének, az emberi lét egyik legfontosabb ismertetőjelének fogjuk fel. Az az esztétikai hatás azonban, amely József Attila költészetével egész életemben elkísért, túlnőtt önmagán, és az esztétikumot ontológiává, az emberi konpassió mintájává tágította, és olyan olvasói sejtéshez segített, amelyben költő és olvasó távolsága szinte megszűnt, és az olvasó megérezhette egy másik szellemisséggel történő azonosulása élményét. A létezés megélésének nyilvánvalóan József Attila életművében találtam meg a számomra követhető példáját. Életművének elemzése azonban csakis mint költői mű jöhetett számításba – nem műfaji kérdések miatt, hanem azért, mert ez a benne felismert lételmélet csak a költészetten belül fogalmazható meg, tehát csakis ezen a nyelven kifejezhető.

A vers élményének átvétele azonban sohasem valósulhat meg teljességében. Úgy érezzük, mintha a József Attila-i vers helyettünk szólna, vagy, helyesebben, mintha a versben mi magunk szólalnánk meg, azt kifejezve, amit mélyen tudatunk alatt magunk is szeretnénk kimondani. Ugyanakkor pedig rácsodálkozva vesszük észre, hogy a vers sodrása sokszor úgy ragad magával bennünket, hogy azt inkább érzelmeinkkel, hangulatunkkal, a képi beleéléssel vagy a vers zenéjével történő azonosulással, mintsem értelmének teljes áttekintésével követjük. Ha elemzéseink során bizonyos pontokon mégis az értelmezés problémái kényszerítenek megállásra, ez többnyire azért törté-

nik, mert nem egy József Attila-verset, vagy legalábbis annak valamely részletét kell rejtélyesnek tartanunk, nem egy József Attila-versnél kell megállnunk a paradoxonok értelmi átcsapása előtt, vagy megdöbbsennünk e végletekig verbalizált, gondolataiban következetesnek tűnő költészet alogikus buktatóinál.

Nem kívánom most mindazokat a lehetőségeket felsorolni, amelyekkel megpróbáltam ezt a költészetet megközelíteni. Jelenleg egyetlen vonását szeretném kiemelni, olyan fogalmat, melyet a költészet elemzésekor eddig nem igen szoktunk használni: írásainak személyességét.

Erről a költői személyességről szeretném néhány vázaltszerű gondolatot elmondani.

A probléma két oldalról közelíthető meg. Az egyik: az egyén tudása önmagáról – ami a valóságban csak a másikról való tudásban lehet láthatóvá és érzékelhetővé. De ez a Másikról való tudás csak az Én látásmódjának tisztaságában körvonalazódhat. Én semmiképpen nem lehet Te nélkül, viszonylat nélkül, úgy is mondhatnánk, körvonalak nélkül. Ezek a kontúrok pedig határvonalak, egyszerre tételezik fel a külső világ létezését (mondhatjuk a Másikét) és a belsőnek formációját, valamiféle formát még akkor is, ha a kifelé formát mutató entitás belül kaotikus képet rejt is magában. A tiszta kontúrban azonban ritkán találunk kaotikus belső világot, ez, feltételezhetően, a körvonalak kuszaságán is meglátszana. Legalább ennyi rend, a határoltág rendje biztosan megvalósul az Én–Te viszony komplexitásában. Így tehát annak a személyességnek, amely József Attila költészetét és egyben költészete általános rendezettségét jellemzi, egyik megközelítési módja a perszonalista filozófiában rejtőzik. Természetesen nem akarattal, tudással, olvasmányélményekkel létrejött szándékosságot értek ezen. A személyesség amúgy sem lehet megfontolás vagy akarat műve: mindig csak utólag, sohasem a magatartás kialakulásakor gondolható el. Mégis: vannak olyan egyezések, amelyek a kimondás kísérteties hasonlóságát demonstrálják. József Attila fiatalkori sorai: „Hiába fűrösztöd önmagadban / csak másban moshatod meg arcodat” (*Nem én kiáltok*) akár Martin Buber *Én és Te* című könyvének emblémája is lehetne. Nem kevésbé közelíti meg a perszonalizmus egyik alapgondolatát, a Másik egzisztenciális fontosságát József Attila költészetének egyik legfontosabb motívuma, a hiány paradoxonába foglalt jelenlét mint a világ rendezettségének feltétele: „Az árnyékok kinyúlnak / a csillagok kigyúlnak / fellobognak a lángok. / S megbonthatatlan rend szerint / mint úrben égitest kering / a lelkemben hiányod” (*Az árnyékok...*). A József Attila-i világrendben a Másik mindig megszólított, a beszéd mindig dialógus, az olvasó mindig megszólítottnak érezheti magát, pontosabban mindig azonosulhat az általános, tehát a mindenkit magába foglaló megszólítottal. Feltételezésem szerint ez szorosan összefügg a magányérzet személyességével: a szenvedő magányos nem az úrrel áll szemben, hanem a Másik hiányá-

val, pontosabban a hiányban testet öltött negatív jelenléttel. Annak ellenére így van ez, hogy a hiányzó másikat József Attila gyakran az úr képében jeleníti meg, de az úr ilyenkor is mindig mint a hiány metaforája, mint a *van* negatívja látható. Valószínű, hogy ez József Attila költészetének nagyfokú verbalizáltságával, a beszédben automatikusan feltételezett kommunikatív befogadóval függ össze.

Annál is különösebb ez, mert a személyesség másik komponense ennek éppen ellentéte, a költői képteremtés. A dialógus ellentéte a kép stabilitásában, befejezettségében; nem mozdulatlanságában, hanem változatlanságában. Ez is két elem kapcsolata, az Én és a Másik itt is kölcsönhatásba lép egymással: a megfogalmazás forrása, a vers tudatba lépésének előzetese és a kimondás, a megformálás között közvetlen kapcsolat jelentkezik. A hangsúly a közvetlenségen, a kapcsolás egyenes, rövidre zárt útján van, ami, egy elektromos kisülés módján, hirtelen képben ölt testet. A József Attila-i kép nem illusztráció, nem segítője a tartalom kimondásának, hanem a tartalom primer testetöltése, a tudatba lépés legősibb, elsődleges formája, a személyiség legmélyebb, archetipikus, az absztrahált mondanivalót mélyen megelőző szintje. A metaforaképzés legmélyebb teremtőerejében ez sem egyéb, mint az Én projekciója egy képben megjelenő Másikra, hiszen a metaforát, mint képet, a költő közvetlenül a meglátásban teremti meg. A kép egyszerre kivetülése közlendőjének és a közlendő felismerése a látványban, abban a látványban, melyet valójában ő teremtett, de amelynek teremtéséről nincs tudomása. Mint Levinas írja: *A tudat önmagához tér vissza, miközben a látványba menekül.*

József Attila metaforái nem általánosíthatók, de nem is olyan szubjektívek, hogy az olvasónak nehézséget jelentene megértésük. Valamennyiben benne rejlik a személyesség közvetlensége, pontosabban a személyesség hitelessége. Ez a hitelesség abból fakad, hogy a gondolat közvetlenül, még gondolat-tá-válása előtt alakítja ki a metafora képi komplexitását, azt a tovább-bont-hatatlan komplexitást, amelyet a gondolat nyelvére lefordítani nem, hanem csak transzponálni lehet, és ami, éppen ezért érezteti a gondolat, az értelem funkcióját, s benne az értelemmel, a nyelvvel kimondhatót, de sohasem adja, adhatja meg egyetlen definícióját.

S ne feledjük: ez a képbe-vetítés a differenciált értelem kimagasló egyéniségétől származik, aki mintha ösztönösen tudná, hogy a benne élő végtelenül pontos, árnyalatokban élő differenciáltságot fogalmakkal úgysem lehet kifejezni, hanem csakis a képek másféle eszközeivel, a tudatnak a szavaktól alapjaiban különböző formájával, tehát megint csak a mással, a Másikkal. Ismét Levinast idézem: *az ész meghatározza a jelentés, s nem a jelentést határozzák meg az ész személytelen szerkezetei.* A megszólítás vagy a megszólíttatás verbális világa és a fogalmihoz képest nem-verbális közeg így egyesül, és így vetül a Másikról visszatükröződve a személyes Én-re. E tükrözés nélküli direkt módon a személyiség képtelen lenne megnyitni vagy megláttatni önmagát.

Mindez azonban nem a direkt megnyilatkozás hiányát vagy megkerülését jelenti. A József Attila-i paradoxon lényege, hogy a kifejezés, az önmegmutatás olyan kerülővel – a Másik bevonásával – történik, ami egyedül teszi lehetővé a különböző közvetlenség érvényesülését. Tétélezzük fel, pusztán a didaxis kedvéért azt, hogy minden költészet spontán kifejezés, sőt, spontán önkifejezés. Ehhez azonban szüksége van a bennünk megvalósuló Másik tudattalan bevonására. Nélküle egy nem-bennünk élő, idegen Másik bevonására kényszerülne, s ez, mint spontaneitás, lehetetlen lenne. Kizárólag a szakvak általi kifejezés szintjén, egy idézőjelben megvalósuló költőiség, mondhatnánk egy minden költőiségben megvalósuló objektivitás eltávolíttósági aktusában valósulhatna meg. József Attila Másikja az oda-vissza tükrözés folyamatában az én és a másik közötti vibrálás stroboszkópjává válik, és ebből teremődik meg az a személyességélmény, amely különös metaforaképzési technikájában érvényesül. Erről azonban külön tanulmányban kellene beszélnünk.

Azt tehát, amit József Attila költészete személyességének nevezünk, bízvást mondhatnánk az olvasó személyes megszólíttóság-élményének is. A személyesség fogalma a teremtés és a befogadás, a megszólítás és megszólíttóság aktusában felcserélhető egymással, a vers tartalmi feldolgozásában költő és olvasója szinte a végtelenségig eltávolodik, érzelmeiben pedig szinte a határok elmosásáig egyesül. Ez teremti meg a költői nyelvnek a mindennapitól különböző jellegét, s ezen át a verset olvasó ember befogadói attitűdjének minden más művészettől eltérő élményét. A recepció azonban visszahat az alkotóra, és ebben az oszcillációs mozgásban, részben az alkotó személyességének pulzációját átvéve, a költői kép minden eleme megelevenedik, az én személyessége pedig a világállapot személyességébe vált át.

Hogy csak egyetlen példát említsek, ennek a világállapotnak, a külső és a belső egymásra vetülő életteliségének kifejezője az *Óda* kezdete: „Itt ülök csillámló sziklafalon...” József Attila költészetében nemcsak a költő Énjének, hanem az objektív világnak személyessége válik az olvasó nehezen megmagyarázható és tökéletesen átérezhető élményévé.